

MODALLIK KATEGORIYASINING MILLIY-MADANIY MAZMUNI VA UNING TIL BIRLIKLARIDA IFODALANISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20769515>

Z.G'.Yodgorova

Qarshi davlat universiteti

F.f.f.d., (PhD) dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada modallik kategoriyasining lingvokulturologik mohiyati, uning milliy-madaniy mazmuni hamda til birliklarida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Modallikning epistemik, deontik va dinamik turlari lingvokulturologik nuqtayi nazardan yoritilib, ularning xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va mentaliteti bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijasida modallik kategoriyasi nafaqat grammatik-semantik hodisa, balki milliy madaniyatning til orqali namoyon bo'lish shakllaridan biri ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar

modallik, lingvokulturologiya, milliy-madaniy mazmun, epistemik modallik, deontik modallik, til va madaniyat, konsept, mentalitet.

Zamonaviy tilshunoslikda modallik kategoriyasi eng murakkab va ko'p qirrali lingvistik hodisalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Modallik til egasining voqelik, hodisa yoki axborotga bo'lgan munosabatini ifodalovchi semantik-pragmatik kategoriya bo'lib, u nafaqat grammatik vositalar, balki milliy-madaniy omillar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi lingvokulturologiya fanining rivojlanishi modallik kategoriyasini yangi nuqtayi nazardan tadqiq etish imkonini bermoqda.

Tilshunoslikda modallik muammosi J. Lyons, F.R. Palmer, G. Leech, Ch. Bally kabi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Xususan, Palmer modallikni tilning universal kategoriyalaridan biri sifatida baholab, uni epistemik va hodisaviy modallik turlariga ajratadi. Uning fikricha, modallik so'zlovchining bayon qilinayotgan voqelikka munosabatini aks ettiradi.³⁰

Modallik kategoriyasining lingvokulturologik mohiyati

Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra, til birliklari xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyo haqidagi tasavvurlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan modallik ham milliy tafakkurning muhim ko'rsatkichlaridan biri

³⁰ Palmer F.R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

hisoblanadi. Chunki bir xil voqelik turli madaniyat vakillari tomonidan turlicha baholanishi va ifodalanishi mumkin.

Masalan, o'zbek tilidagi "kerak", "lozim", "shart", "mumkin", "ehtimol" kabi modal birliklar nafaqat zarurat yoki ehtimollik ma'nolarini bildiradi, balki jamiyatlardagi ijtimoiy me'yorlar, hurmat, odob va mas'uliyat kabi madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi. "Kattalarga hurmat ko'rsatish kerak" gapida zarurat ma'nosi bilan bir qatorda milliy madaniyatga xos axloqiy qadriyat ham ifodalangan.

V.N. Teliya til birliklari madaniy axborotni saqlovchi va uzatuvchi vosita ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, tilning har bir birligi muayyan xalqning madaniy tajribasi bilan bog'liq holda shakllanadi.³¹ Shu sababli modallik vositalari ham milliy mentalitetni aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklar sifatida qaralishi mumkin.

Modallikning milliy-madaniy mazmuni

Modallikning milliy-madaniy xususiyatlari ayniqsa epistemik modallikda yaqqol namoyon bo'ladi. Epistemik modallik so'zlovchining axborotning ishonchlilik darajasi haqidagi fikrini ifodalaydi. O'zbek tilida "shekilli", "chamasi", "ehtimol", "balki" kabi birliklar bu ma'noni ifodalashda faol qo'llanadi.

Masalan: "U bugun kelmasa kerak."

Mazkur gapda nafaqat taxmin ma'nosi, balki o'zbek nutq madaniyatiga xos ehtiyotkorlik va keskin hukm chiqarish tendensiyasi ham kuzatiladi. Bu esa modallikning madaniy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Deontik modallik ham milliy qadriyatlar bilan bevosita aloqadordir. O'zbek xalqining kollektivistik tafakkuri va ijtimoiy mas'uliyatga asoslangan dunyoqarashi "kerak", "lozim", "zarur" kabi modal birliklarning keng qo'llanishiga sabab bo'lgan. Masalan: "Farzand ota-onasini hurmat qilishi kerak." Ushbu gapda deontik modallik vositasi orqali milliy madaniyatning muhim qadriyatlaridan biri ifodalanmoqda.

Modallikning kognitiv va lingvokulturologik asoslari

Zamonaviy tilshunoslikda modallik kategoriyasi faqat grammatik hodisa sifatida emas, balki inson tafakkuri va bilish jarayonlari bilan bog'liq murakkab kognitiv kategoriya sifatida ham talqin qilinadi. Kognitiv tilshunoslik vakillari til birliklarini insonning olam haqidagi bilimlari va konseptual tizimi bilan bog'liq holda o'rganadilar. Shu nuqtayi nazardan modallik voqelikning obyektiv aks ettirilishi emas, balki inson ongida qayta ishlanishi va baholanishining natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

³¹ Телия В.Н. Русская фразеология. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

J. Lyons modallikni insonning voqelik haqidagi bilimlari, ishonchi va munosabatlarini ifodalovchi semantik kategoriya deb hisoblaydi.³² Olimning fikricha, har qanday modal ma'no so'zlovchining voqelikni idrok etish va baholash usuli bilan bog'liqdir. Demak, modallikning shakllanishida nafaqat til tizimi, balki muayyan madaniyatga xos dunyoqarash ham muhim rol o'ynaydi.

Kognitiv tilshunoslikda modallik konseptualizatsiya jarayoni bilan ham bog'lanadi. Har bir xalq voqelikni o'zining tarixiy tajribasi, diniy qarashlari va madaniy qadriyatlarini asosida talqin qiladi. Shu sababli bir xil modal ma'no turli tillarda turlicha ifodalanishi mumkin. Masalan, o'zbek tilida "*inshaalloh*", "*nasib bo'lsa*", "*xudo xohlasa*" kabi birliklar ehtimollik va ishonch ma'nolarini ifodalash bilan birga diniy-madaniy qarashlarni ham aks ettiradi. Bu birliklar xalqning taqdir va ilohiy iroda haqidagi tasavvurlarini namoyon etadi.

V.V. Vorobyev lingvokulturologik birliklarni milliy madaniyatning verbal ifodasi sifatida tavsiflaydi.³³ Modallik vositalari ham aynan shunday birliklar qatoriga kirib, til egalarining mentaliteti va qadriyatlar tizimini ifodalashga xizmat qiladi.

O'zbek va ingliz tillarida modallikning lingvokulturologik xususiyatlari

Turli tillarda modallikning ifodalanishida milliy-madaniy tafovutlar kuzatiladi. Ingliz tilida modallik asosan modal fe'llar (*must, may, might, should, can, could*) orqali ifodalansa, o'zbek tilida modal so'zlar, modal fe'llar va sintaktik konstruksiyalar keng qo'llanadi. Masalan: *You must finish the work today.* Mazkur gapda qat'iy zarurat ma'nosi ifodalangan bo'lib, ingliz tiliga xos to'g'ridan-to'g'ri kommunikativ uslubni aks ettiradi.

O'zbek tilida esa: "*Bu ishni bugun tugatishingiz kerak bo'ladi.*" ko'rinishidagi ifoda ko'proq uchraydi. Bu yerda zarurat ma'nosi saqlangan bo'lsa-da, nutqning yumshoqroq va odob me'yorlariga mos shakli kuzatiladi.

G. Leech ta'kidlaganidek, turli xalqlarning muloqot madaniyati modal vositalarning qo'llanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.³⁴ Ingliz kommunikativ madaniyatida individuallik va aniqlik ustuvor bo'lsa, o'zbek nutq madaniyatida hurmat, muloyimlik va suhbatdoshning mavqeini inobatga olish tamoyillari kuchliroq namoyon bo'ladi.

Shuningdek, o'zbek tilidagi "*mumkin*", "*ehtimol*", "*shekilli*", "*chamasi*" kabi birliklar ko'pincha qat'iy hukmdan qochish va suhbatdoshga hurmat ko'rsatish vazifasini bajaradi. Bu esa modallikning faqat semantik emas, balki madaniy-pragmatik hodisa ekanligini ko'rsatadi.

³² Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. P.-452

³³ Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya. – Moskva: RUDN, 2008.

³⁴ Leech G. Meaning and the English Verb. – London: Longman, 2004. P.-112

Yuqoridagi tahlillar modallik kategoriyasi tilning grammatik tizimigagina tegishli bo'lmay, muayyan xalqning madaniy qadriyatlari, kommunikativ xulq-atvori va mentaliteti bilan uzviy bog'liq ekanligini tasdiqlaydi. Shu bois modallikni lingvokulturologik nuqtayi nazardan o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Modallikning til birliklarida ifodalanishi

O'zbek tilida modallik turli sath birliklari orqali ifodalanadi:

- modal so'zlar (ehtimol, balki, shekilli);
- modal fe'llar va konstruksiyalar (kerak, lozim, mumkin);
- intonatsion vositalar;
- yuklamalar va kiritma birliklar.

Lingvokulturologik nuqtayi nazardan ushbu vositalarning qo'llanishi milliy kommunikativ xulq-atvor bilan belgilanadi. Ayrim tillarda qat'iylik ustun bo'lsa, o'zbek tilida ehtiyotkorlik va muloyimlik ko'proq kuzatiladi. Shu sababli modal birliklarning tanlanishi ham madaniy me'yorlarga bog'liq holda amalga oshadi.

Tadqiqot natijalari modallik kategoriyasi grammatik va semantik hodisa bo'lish bilan bir qatorda lingvokulturologik mazmunga ham ega ekanligini ko'rsatdi. Modallik vositalari xalqning dunyoqarashi, mentaliteti, axloqiy qadriyatlari va kommunikativ xulq-atvorini aks ettiruvchi muhim til birliklari hisoblanadi. Epistemik va deontik modallik shakllarida milliy-madaniy xususiyatlar ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Shu bois modallik kategoriyasini lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Leech G. Meaning and the English Verb. – London: Longman, 2004.
2. Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
3. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017.
4. Palmer F.R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
7. Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya. – Moskva: RUDN, 2008.